

TÜRK KÜLTÜR ve MEDENİYETİNİN BİR BULUŞU O L A N MATBAACILIĞIN TARİHÇESİ

İsmet BİNARK

Bulunduğu tarihten bu yana, her geçen gün gittikçe gelişip tamamlanarak, bugünkü haline gelmiş olan matbaacılığın tarihçesi çok eskiye dayanır. Matbaacılık hakikî ve en geniş anlamıyla, her ne kadar müteharrik harflerin mucidi sayılan Gutenberg zamanında Avrupa'da başlamışsa da, ne müteharrik harflerin mucidi ve ne de matbaacılığın kurucusu Gutenberg değildir. Zira, matbaacılığın çok eskiye giden tarihi Orta Asya Türklüğüne kadar uzanmaktadır.

Matbaanın önce Asya'da tatbik edildiğini, bu arada Çin ve Kore'de de denendiğini biliyoruz. Ancak bu topraklar üzerinde gelişen matbaacılığın, hakikî kurucusunun Çinliler mi, yoksa Uygur Türkleri mi olduğu, zamanımıza kadar uzanan bir münakaşa konusu olup gelmiştir. Bu konuyla ilgili olarak şimdiye kadar çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerin bir kısmı matbaanın Çinliler tarafından, diğer bir kısmı da, Çinlilere ait en eski basılı vesikaların bulunduğu Çin Türkistanı (Çin - İli)'nda o devirlerde yaşamış olan Uygur Türkleri tarafından bulunduğu yolunda olmuştur. İleri

sürülen bütün bu görüşleri hakikate dayandırılan müspet çalışmanın ve bilginin neticesi olan bir ilim ve mantık süzgeçinden geçirirsek, matbaanın ilk şeklinin Uygur Türkleri tarafından bulunmuş ve kullanılmış olması düşüncesinin bugün daha akla yatkın olduğunu görürüz. Çünkü, çok sayıda (6.000 kadar) ve çok çeşitli şekilli harflerden müteşekkil bir alfabeye ve değişik karakterdeki yazı dillerine (40.000) kadar sahip Çinlilerin, böyle bir alfabeyi basım sanatında kullanmaları ve dolaşısıyla matbaayı bulmuş olmaları oldukça şüphelidir. Bunun yanı sıra, Çinli demirci Pi-Sheng'in müteharrik harfler meydana getirme fikrini çok sayıdaki Çin yazı sisteminden ziyade, mahdud sayıda harflerden müteşekkil komşu Uygur alfabesinden almış olması da düşünülebilir. Nitekim, Matbaanın tarihi ile uğraşan İngiliz bilgini Carter'e göre, yer yüzünde mevcut en eski matbaa hürufatı Uygur dilinde olup Türkçedir. Matbaanın daha evvel Çinlilerce malûm bulunduğu yolundaki fikirler bir Çin efsanesinden başka bir şey değildir. Çünkü silabik karakter taşıyan çincenin, o zamanlarda, mat-

baaya tatbik edilemeyeceği alâkalı- larca açıklanmıştır. Buna mukabil 14 harften ibaret Uygur - Türk alfa- besiyile matbaalar tertibi kolay ol- muştur. Turfan, Beşbalık, Bezeklik, on iki kilometrelik surları ve 12 ka- pısı ile Kara-hoço veya İdi-kut, Yar- kent, Hoten v.s. gibi kesif Uygur şe- hirlerinin bulunduğu tarım bölgesin- de yapılan ilmi araştırmalarda ele geçen, sert ağaçtan mamûl müte- harrik harfler Uygurlarda matbaa sa- natının mevcudiyetini isbat etmiş- tir.» (1)

Esâsen «Türklerde yazı, Batı Türklerinin dilinde mevcut «bitig» (harf, ktip) ve «ir-» (yazmak) keli- melerinin de gösterdiği gibi çok es- kiden beri vardı. Daha o zamanlarda çeşitli Türk boyları arasında taam- mûm ettiği anlaşılan Türk yazısının en muhteşem âbideleri, bilindiği gi- bi, 726 - 732 ve 735 yıllarından kal- ma Orhon kitâbeleridir. Bu kitâbe- lerde fütuhtan, eski Türk devleti- nin teşkilâtından başka sevgi, tan- rı, ölüm gibi mücerret mefhumların da yer alması VIII. asır Türkçesinin yeter derecede işlenmiş bir edebi- yat dili olduğuna delâlet eder.» (2)

Orta çağların en medenî millet- lerinden biri de Uygur Türkleriydi. «Renkli duvar resimleriyle süslü sa- lonlarla, hususî surette cildlenmiş kitaplarla dolu kütüphanelerle dona-

tılmış Uygur şehirlerinde resmî dai- reler, noterler, gümrük teşkilâtı ve mahkemeler vardı. Yine bu eski kül- tür merkezlerinde ele geçmiş başka bir kıymetli malzeme vardır ki, bun- dan da matbaanın aslında Türk bu- luşu olduğu anlaşılmıştır. Rus bil- ginlerinden Oldenburg, modern mat- baanın prototipi olan müteharrik Uy- gur harflerinin elde bulunduğunu, Fransız bilgini S. Risler Avrupa'dan 600 yıl önce Türk ülkesinde basılmış eserlerden bazılarının malûm bu- lunduğunu söylemişlerdir. Türk mat- baa tekniği, Moğollar vasıtasıyla Av- rupa'ya geçmiştir.» (3)

Öyle ki; Çin Türkistanı'nın Kan - Su bölümünde Tun - Huang (Bin Bu- da) mevkiî yakınında üstü duvarla örtülü bir mağaradan dünyanın en eski kitabının (Aurel Stein tarafın- dan bulunan tomar şeklindeki bu ki- tap, İsa'dan sonra 11 Mayıs 868 ta- rihini taşımakta olup, halen British Museum'un Stein koleksiyonunda bulunmaktadır. Kutsal Sutra adı veri- len kitap, —Sutra Elması— adlı Buda dilindeki yazının Çince tercü- mesini ihtiva etmektedir.) Yanıba- şında Uygurca el yazmalarının ve ağaçtan yapılmış olan birçok Uygur matbaa harfinin ortaya çıkarılması bu görüşü desteklemektedir. Pi - Sheng'in Uygurluların ağaç harflerin- den ilham alarak, yanmış kil ve de-

(1) İbrahim Kafesoğlu, «Eski Türklerde Şehir Medeniyeti,» **Türkler ve Medeniyet** (İs- tanbul, 1957), 54-55. ss.

(2) İbrahim Kafesoğlu, «Türk Medeniyeti ve Batıya Tesirleri,» **Türk Yurdu**, 1 (Ankara, 1959), 1, 22. ss.

(3) İbrahim Kafesoğlu, «Millî Varlık ve Gayelerimiz Bakımından Türk Tarih ve Kültürü- nün Ehemmiyeti,» **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Konferanslar**, 1 (Ankara, 1965), 47. s.

mirden harfler dökmeyi başarması daha mantikidir. Ayrıca, 1041 - 1049 yılları arasında müteharrik harflerle basım yapan ilk Çin matbaası, alfabesinin çok sayıdaki harflerden müteşekkil olması yüzünden tasvip görmemiş ve bu tarihten sonra Çin'de tekrar blok baskı sistemine dönmüştür. Bu husus da, matbaanın Uygurlar tarafından bulunmuş olduğu yolundaki fikri desteklemektedir. Zira; bir an matbanın Çinliler tarafından bulunduğunu kabul etsek bile, hemen arkasından kafalarda şöyle bir soru ve şüphe uyanacaktır. Çinliler madem ki müteharrik harfli matbaayı bulmuşlar, fakat yazı sistemlerinin buna uygun olmaması yüzünden tekrar blok baskıya dönmüşlerdir. O halde, kendi yazı sistemlerine uymayan müteharrik harfli bu matbaa teşebbüsünü ne için, hangi gayeye hizmet amacıyla gerçekleştirmiş olsunlar. Bilindiği üzere, her içtimai müessese devrinin kültür ve içtimai zihniyetinin ifadesidir. Her cemiyette kendine gideni ve yakışanı yaratmış ve yaşatmıştır.

Alman şarkiyatçılarından Annemarie von Gabain; Sitzungsberichte Der Deutschen Akademie Der Wissenschaften Zu Berlin Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst Jahrgang 1967, Nr. 1 yayınlarından olarak neşrettiği, **Die Drucke Der Turfan** «Turfan Koleksiyonu Basmaları». Berlin, Akademie - Verlag, 1967 ad

ve tarihli eserinde, Çin ve Uygur kitapçılığı hakkında çok önemli malûmat vermektedir. Çin ve Uygur el yazması ve basma kitapları, kitapların sayfalandırılması bu malûmat arasındadır. Bu kitaptan edindiğimiz malûmata göre, Çin'de tomar halindeki el yazması kitaplarda sayfa numarası kaydı yoktur. Buna mukabil basma kitaplarda sayfanın alt sol köşesinde bu kayda rastlanır. Bin Buda mağarasından çıkan kitaplarda ise sayfa kaydı, sayfanın sağ üst köşesinde ve çift yapraklar üzerindedir. Bu ise Uygur Türklerine has bir özelliktir. Ayrıca, Annemarie v. Gabain hurufat döken Uygur san'kârlarının Çin matbaacılığında da faaliyet gösterdiklerini ve önemli rolleri olduğunu ifade etmektedir. Yine, Annemarie v. Gabain'in ileri sürdüğü üzere; Çinliler müteharrik harfleri tek tek değil, kelimeler ve gramatik ekler halinde dökmüşlerdir. Çin dilinin yapısının böyle müteharrik harfler meydana getirme ve dolayısıyla matbaaya tatbikinin uygun olmaması, matbaanın icadının Uygur Türkleri tarafından olduğu yolundaki görüşleri kuvvetlendirmektedir. (4)

British Museum'un Doğu kitapları dairesi uzmanı Dr. Lionel Giles'in «The Genius of Chinese Literature» (Çin Edebiyatının Dehası) adlı yazısında; Aurel Stein'in 19. yüzyıl sonlarında Tun - Huang (Bin Buda) da yaptığı kazı ve araştır-

(4) Annemarie von Gabain, **Die Drucke der Turfan — Sammlung** (Berlin, Akademie — Verlag, 1967), 35 s.

malara atfen verdiği, bu mağarada Uygur müteharrik harfleri yanında Çin müteharrik harflerinin veya bu harflerin varlığına işaret edebilecek bir eserin bulunmamasına dair bilgi. Uygur harflerinin Çin harflerinden önce olduğunu hatıra getirmektedir. (5) Daha önce de belirttiğimiz gibi, «... yazının daha milâd sıralarından itibaren Türklerce bilindiğine dair işaretler mevcuttur. Türk alfabesiyle yazılı Türkçe kitabelerin eskileri, şimdilik, Yenisey ırmağı kenarlarındaki, VI. yüzyıldan kalma mezar taşları olmakla beraber, Batı Türk kolunun konuştuğu R Türkçesinde mevcut olan $lr + \dots = yaz + mak$ fiili, ondan çok daha evvelki çağlarda yazının Türkler tarafından kullanılmasını göstermektedir. Diğer taraftan Kök - Türkçenin ifade kudreti ve sağlam, vâzih üslubu bu lehçenin iyi işlenmiş ve edebiyat dili haline geldiğini ortaya koymaktadır ki, bu da Türk yazısının çok daha gerilere götürülmesi için ciddi bir sebeptir.» (6) Bu konuda unutulmaması gereken bir diğer nokta, Çinlilere ait ilk basılı vesikaların hep Çin Türkistanı'nda bulunmuş olmasıdır. Uygurlular adı geçen bu topraklar üzerinde en az 9. yüzyıla kadar hüküm sürmüşlerdir.

Bütün bunların yanısıra, bir memlekette matbaadan bahsedilince önce akla kâğıt gelir. Uygur Türklerinin Çinlilerden önce Kagat adını verdikleri kâğıt keçesini icât ve imâl ettikleri ise, çoktanberi ilim dünyasının malûmudur. Dikkate alınması gereken bir diğer husus; Albert Grünwedel, Abert von le Coq ve Aurel Stein'in Orta Asya'da yaptıkları kazı ve araştırmalar neticesi, çeşitli Uygur manuskriptlerinin, minyatürlü ve hususi surette ciltlenmiş kitap ve kütüphanelerin varlığını ortaya çıkarmış olmalarıdır. Albert von le Coq'un Uigurica adıyla üç büyük cilt halinde yayımladığı Turfan, Başbalık ve bilhassa Kara-hoço (İdi - kut) gibi Uygur Türk şehirlerinde bulunmuş fresk (duvar resimleri), ilk olarak Uygur ülkesinde gerçek çehresini kazanan minyatürlü, tezhibli ve hususi surette ciltli yazma ve basma kitaplara dair eseri, Milâddan sonra 7-8. yüzyıllarda bu sanatların Uygur Türklerinde ne derece ilerlemiş olduğunu açıkça gösterir. Bu da ayrıca isbatlamaktadır ki, Uygurlular kâğıdın icadından, kitabın hususî surette ciltlenmesi, resimlendirilmesi ve tezyinine varıncaya kadar her çizgisiyle mükemmel bir kitapçılık sanatına sahiptirler. (7)

(5) Server İskit. **Aylık Ansiklopedi**, III (İstanbul, 1947), 1059. s.

(6) İbrahim Kafesoğlu, **Aynı yer**.

(7) İsmet Binark, «Türk Kitapçılık Tarihinde Tezhib Sanatı», **Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni**, XIII, (3-4 (1964), 17-25. ss.; «Türk Kitapçılık Tarihinde Cilt Sanatı», **Türk Kültürü**, 36 (1965), 985-996. ss.; «Orta Asya Resim Sanatı», **Türk Kültürü**, 47 (1966), 131-137. ss.

Uygurların zengin bir kültüre sahip oldukları, üstelik Orta çağın en medenî milletlerinden biri olduğu, bugüne kadar Türk tarih ve kültürü üzerinde yapılan ilmi araştırmalar neticesi malûmumuz bulunmaktadır. Son yarım yüzyıldanberi, kendilerini Türk dünyasına karşı olan korkunç taassubun baskısından kurtarmış hakikî ilim zihniyetiyle hareket eden Avrupalı ve Amerikalı arkeolog, tarihçi ve sanat araştırmacılarınca, Türklerin ana yurdu olan Orta Asya toprakları üzerinde yapılan kazı ve ilmi araştırmalar; eski Türk kültürünü her geçen gün aydınlatmakta ve gün ışığına çıkartmaktadır. Öyle ki, Orta Asya'da yapılan bu ilmi araştırmalar neticesi elde edilen bilgi ve buluntular, ilim dünyasına Türklerin eski kültür ve medeniyetlerini tasvir edebilir bir duruma gelmiştir.

Uygur Türklerinin daha 4. yüzyılda yüksek bir kültüre ulaşmış olduklarını Çin tarihleri yazmaktadır. Uygurlular, çeşitli din ve mezheplerin kendi ülkelerinde yayılmasına müsaade etmişlerdir. Bu başka memleketlerde zulüm ve tazyik gören çeşitli din ve mezhepteki âlimlerin ve mensuplarının, geniş tolerans sahibi Uygur idaresini benimsemesi neticesini doğurmuştur. Ayrıca .. entellektüel hayata girmiş olan Uygurlar, Mani dinini yayma bahanesiyle kültür merkezleri

arasında mekik dokuyorlar. Orta Asya ve Uzak Şark tarihinde çok önemli bir faktör olmağa hazırlanıyorlardı. Çingiz ve hattâ Akkoyunlular ve Fatih devrindeki Orta Asya ve Yakın doğu saraylarında kültür elçilikleri ve hocalık yapan Uygurların bu vazifeleri çok eski devirlerden beri gelmekte idi.» (8)

Uygur alfabe ve lehçesinin bütün dünya ilimlerini tercüme ve ifade edebilecek kadar inkişaf ettiğini, meselâ Buda dininin umumiyetle bütün kitaplarının Türkçe tâbir ve terimlerle tercüme edildiğini, bu konuda yapılan araştırmalar ortaya koymuştur. Göktürk alfabesiyle yazılan Uygur yazı dili, bir kaç taş yazıt üzerindeki edebî örnekler olmaktan kurtulmuş ve kütüphaneleri dolduran bir edebiyat ve kültür dili olmuştur. (9) «Uygur medeniyeti, diğer sahalarda olduğu gibi, edebiyat sahasında da ilerlemiş ve bir çok yeni mefhûmları karşılamaya müsait bir yazı dili vücûda getirmiş bulunuyordu.» (10)

Kültür ve medeniyet bakımından tarihte çağdaş devletlere örnek olan Uygurlar, matbaanın icâdına ve tatbikine yeterli her türlü kültürel şartı haiz, ilim, bilgi ve okuma zeminin bulunduğu bir kültürün sahibiydiler.

Eski Türk kültür ve medeniyet merkezlerinden biri olan Turfan ve

(8) Bahaeddin Ögel, «Uygular,» İslâmiyetten Önce Türk Tarihi, (Ankara, 1962) 347. s.

(9) Bahaeddin Ögel, Ayn eser, 348. s.

(10) Reşid Rahmeti Arat, Eski Türk Şiiri (Ankara, 1965), 64. s.

civarında yapılan kazılarda meydana çıkarılan eserler arasında, ancak birkaç sahifesi muhafaza edilebilmiş olan bir mecmua içinde, bir kaç manzûm parça bulunmaktadır. Bir çeşit cönk olan bu mecmuadaki küçük parçalar, ahlâkî, içtimaî ve insânî konuları içine almaktadır. Bunlardan birisi bilgi tavsiye eden ve bilgiyi öven bir manzûme olup, o devir Uygur Türk kültürünün yüksekliğini günümüze aksettirmesi ve konumuzu aydınlatması bakımından bilhassa dikkate şâyândır. Sekiz mısırâlık manzûme şöyledir.

METİN

Bilig bilinğ ya begim
Bilig saňa eş bolur
Bilig bilgen ol erke
Bir kün devlet tuş bolur.

Biliglig er bilinğ
Taş kurşansa kaş bolur
Bilingsizning yanına
Altun koysa taş bolur.

TERCÜME.

Bilgi bilin, ey beyim!
Bilgi sana eş olur;
Bilgi bilen insana
Bir gün devlet yar olur.

Bilgili insan beline
Taş kuşansa, kaş olur;
Bilgisizin yanına
Altun konsa, taş olur. (11)

Yazımızın başından itibaren sıraladığımız hususların ışığında, matbaanın Uygurlar tarafından bulunmuş olduğu yolundaki görüşlerin daha fazla kuvvet kazandığı dikkati çekmektedir.

İstanbul Üniversitesi eski Arkeoloji profesörlerinden Helmuth Th. Bossert, İkinci Türk Tarih Kongresine sunduğu —Tabı sanatının keşfi— adlı tezinde, bizim yukarıda sıraladığımız mütalâaları daha geniş bir şekilde yürüterek ve ileri sürülen bütün ihtimalleri tahlil ederek, matbaanın Çinlilerce değil, Uygur Türklerince bulunmuş olduğunu ileri sürmüştür.

Bossert'in ileri sürdüğü fikirler gayet güzel ve mantıkî bir şekilde şöyle sıralanmıştır:

«1. Evvelâ, harflerinin adedi çok az olan bir alfabe veya hece yazısının mevcudiyeti şarttır. Ideografik bir yazı sistemini kullanan bir millet tarafından —Çinliler gibi— tabı sanatının kurulması biraz muhaldir. Çünkü, binlerce ve binlerce şekillerin tabında çok zaman kaybedilir. Ve binaenaleyh bir tabı sahi fesi, ayrı ayrı harflerin seçilerek dizilmesinden çok daha çabuk, el ile yazılabilir.

2. Tabı sanatı, ancak bir metinden bir kaç nüshaya ihtiyaç hissedildiği ve okuma ihtiyakının bulunduğu bir devirde kâr temin ede-

rek inkişaf edebilir. Bu ise kadim milletlerde ender bir keyfiyetti.

3. Tabı sanatı, üzerine basılacak elverişli bir maddenin mevcudiyetine vâbestedir. Meselâ bugün elimizde kâğıt olmasa matbaanın alacağı vaziyeti bir düşününüz.» (12)

Bütün bunların dışında, matbaacılığın ve müteharrik harflerin Doğudan Batıya getirilişinde de Türklerin büyük rolü olmuştur. İngiliz bilgini Thomas F. Carter, **The Invention of Printing in China and its Spread Westward** adlı eserinde, «Blok baskının Batıya doğru götürülmesinde ve Türk dilinde müteharrik harflerin ilk yayılmasında Türk ırkına mensup halkın pek büyük hissesi vardır.» şeklinde bu konudaki görüşünü belirtmiştir.

Albert von le Coq ve Helmuth Th. Bosset gibi Avrupalı ilim adamlarının da kabul ettiği üzere, Altın ordu devrinde Çengiz oğulları Avrupa'ya beraberlerinde basılmış kitap getirmişlerdir. Çingiz devletinin kuruluşunda ve bu devletin bir cihan devleti şekline gelmesinde Uygurların büyük rolleri olmuştur. 1241 tarihinde Altınordu kuvvetleri Almanya'ya girdiği zaman, Almanlar matbaacılığı öğrenmiş ve bu tarihle Gutenberg devri (1450) arasında geçen iki yüz yıllık bir zamanda da bunu tekâmül ettirmiş olabi-

lirler. (13)

Önceleri blok baskı sistemini kullanan Avrupa, sonradan müteharrik harfli matbaaya geçmiştir. Avrupa'da Gutenberg'in yaptığı şey müteharrik harflerin mucidliği değil, müteharrik harflerle matbaacılığın ilk kuruculuğudur. Gutenberg'ten önce Avrupa'da tahta blok baskı yoluyla kitaplar basılmıştır. Bunların bilinen en eski örnekleri, Lâ tince ilk gramerlerle (Doants), halk için dinî ve ahlâkî eserler (Speculum humanae), papanın af (Lettre d'indulgence) mektuplarıdır. Gutenberg 1450 tarihinde madenden müteharrik harfler dökmeye ve bunlarla basım sanatını gerçekleştirmeğe muvaffak olmuştur. Gutenberg'in matbaasında basılan ilk eser, 1454 yılında -42 satırlı- (42 satırlık çift sütun bulunduğu için) veya - Mazarin Kitab-ı mukaddes'i - (bir nüshası Kardinal Mazarin'in kütüphanesinde bulunduğu için) denilen Lâtince kitap olmuştur. (14)

Matbaacılık 15. yüzyılın ikinci yarısında; başta İtalya, Hollanda, İsviçre, Fransa ve İspanya olmak üzere, Almanya'dan gezici Alman matbaacıları vasıtasıyla bütün Avrupa'ya yayılmıştır. Amerika'da matbaa kurma teşebbüsleri ise, ancak 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra başlamıştır.

(12) Helmuth Th. Bossert, «Tabı Sanatının Keşfi», İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul, 1937 (İstanbul, 1943), 425. s.

(13) Adnan Erzi, «Basım», Türk Ansiklopedisi, V (Ankara, 1952), 331-333. s.

(14) «Printing», Encyclopaedia Britannica, XVIII (Chicago, 1961), 500-503. ss.

YARARLANILAN DİĞER KAYNAKLAR :

*L. Ligeti, **Bilinmeyen İç - Asya**. Çev. Saadettin Karatay. İstanbul, 1946.

*Wolfram Eberhard, **Çin Tarihi**. Ankara, 1947.

*Wolfram Eberhard, «Eski Çin Kültürü ve Türkler,» **Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 1 (Ankara, 1943), 4. s.

*M. Şükrü Akkaya, «Uygur Türklerini ve Kültürlerini Tanıyalım, **Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 1, 3 (1943), 75-86. ss.

*Osman Ersoy, **Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler** Ankara, Güven Matbaası, 1961.

*Mehmet Ali Kâğıtçı, **Kâğıtçılık Tarihçesi**. İstanbul 1936.

*Thomas F. Carter, **The Invention of Printing in China and its Spread Westward**. Rev. 2nd ed. New York, 1955.

*Oscar Ogg, «The Invention of Type,» **The 26 Letters**, 7th ed. New York. 1961.186-213.